

लुकि च सोषूति सोषुवीति सेत्स्यति । पाणिनीया हि-भू सुवोस्तिङीति गुणं निषिध्य वोभवीति वोभोतीत्यत्रैव वोभूत्वित्यादिद्वयस्य छन्दः सूत्रे निपात ज्ञापकबलाद् गुणं साधयन्ति ।

असविष्ट असोष्ट । शीङ् स्वप्ने ।

३२८. शीङः शेषकृष्णधातुके ।

शेते शयाते । अरामान्येत्यादौ शीङो रुट् च—शेरते ।

कृत् प्रकरणे श्तिप् प्रत्ययेन यत् सूति पदं गोविन्दाभावेन निष्पाद्यते तत्रापि काशिका लिखनं प्रमाणं, सूतेरिति निर्देशात् । कृति सूतिरित्यत्र सिध्यतीति शेषः । सूत्रे—गोविन्द निषेध सूत्रे, श्तिपा निर्देशाभावात् सुव इति निर्देशादित्यर्थः । “सूत्रे श्तिपानुवन्धेन” इत्यादिना श्तिपा निर्देशेन पूर्वं विहितं कार्यम् यङ् लुकि न भवतीति वक्ष्यते । अत इह श्तिपा निर्देशाभावादयं प्रति षेध स्तत्रच प्रवर्तते । तेन च सोषुवीति इति यङ्लुगन्त पदद्वये न गोविन्द इति ग्रन्थार्थः । सोषुवीतीति चक्रपाणेस्तु वेत्यनेन ईङ् वक्ष्यते; धातोश्चतुः सनस्येयुवाविति उक् ।

षूङ्धातो यङ् लुकि गुणाभावः पाणिनीया हीन्नि । “भू-सुवोस्तिङि” इत्यनेनोभयो भू-षूधात्वोर्गुणो निषिद्धः पाणिनीयैः तत्र भूधातोरेव छन्दःसूत्रे “दाधर्त्ति” त्यादौ वोभूत्विति गुणाभावेन निपात्यते । ततो गुणप्रतिषेधे पूर्वण सिद्धेऽपि तदेव निपातनं ज्ञापयति—लौकिकेऽपि भूवो यङ् लुकि गोविन्दः स्यादेवेति । तत्र भूधातोरेव निपातविधानेन गुण ज्ञापकत्वात् सूते स्तु—भू-सुवोरिति सामान्योक्तेन हि गुणनिषेधः सिद्ध एव । तच्च मूले वोभोतीत्यदौ “इत्यत्रैव” इत्यनेन व्याख्यतम् । एवकारेण सूङ्धातोस्तु गुणो व्यावृत्त इति च बोधितम् । वोभूत्वित्यादिद्वयस्येति—ईट् पक्षे वोभुवीत्विति च ज्ञेयम् ।

अमृता०—३२८. शीङ इति । कृष्णधातुके परे शीधातो शे भावो भवति । ईशस्य

सोषुवीतीत्यादौ गोविन्दनिषेधो न स्यात् । सोषुवीत्यत्र ‘चक्रपाणेस्तु वा, इत्यनेन ईङ् भवतीति वक्ष्यते । सोषुवीतीत्यत्र गोविन्दनिषेधनुक्ता स्वमतस्य कल्पितत्वं वारयति पाणिनीया इति । हि यतः गुणं निषिध्येति यङ्लुकोति ज्ञेयम् । वोभूतीत्यादि द्वयस्य वाभूति वोभुवीतीति पदद्वयस्य निपातज्ञापकस्य बलात् गुणं साधयन्ति कुर्वन्तीत्यर्थः । इत्यत्रैव इति एवकारेण सूधातोरूपद्वये तु गुणाभाव इति बोधितम् । हि यतो पाणिनीया भूसुवोस्तिङोत्यनेन यङ्-लुकि विषये भूसुवो गुणं निषिध्य छन्दःसूत्रे निपातज्ञापकस्य सामर्थ्याद् वोभूति वोभुवीति द्वयस्य स्थाने वोभीति वोभवीतीत्यत्रैव गुणं साधयन्तीति निर्गलितार्थः । भूधातोरूपद्वये गुणाभावे सति निपातस्य वैयर्थ्यं स्यात्, अतो निपातस्य ज्ञापकत्वं सिद्धम् । किन्तु भूसुवोस्तिङीति पाणिनीयलक्षणे भूग्रहणफलमस्माभिर्नावकलित-मिति ज्ञेयम् । तथापि किञ्चिदुच्यतेऽवधार्यताम् । पाणिनीयमते भाषायां पदद्वये गुणाभावश्छन्दसि तु पदद्वये गुणाभाव इति वा प्रयोजनमिति । असविष्ट असोष्टेति ‘स्वरति-सूती’ त्यादिना वेट् ॥३२७॥

३२८. शेतेः शय् कंसारि ये ।

शय्यते । इङ् अध्ययने । नित्यमधिपूर्वोयम् । अधीते अधीयाते अधीयते ।
कर्मणि च अधीयते । भूतेश्वरे अध्येत । योगविभागेन यथेष्ट सिद्धीति
सर्वत्र कल्पनात्—इय्, ततो वृष्णीन्द्रः—अध्ययाताम् ।

३३०. इङो गाङधोक्षजे, भूतेशाजितयो स्तु गो र्वा ।

येन नाव्यवधानं सम्भवतीति न्यायेन सिप्रभृति व्यवधानेऽपि गोः स्यात् ।
अध्यगोष्ट्र अध्येष्ट्र । अध्यगायि अध्यायि । अधिजगे । अध्यगोष्यत
अध्यैष्यत । गोविन्दत्वं चेदेरामः क्रियेत ।

द्विष अप्रीतौ । द्वेष्टि द्विष्टः । अद्वेष्ट् अद्विषन्, उस् वेति केचित् अद्विषुः ।
अद्विक्षत् अद्विक्षन् ।

न गोविन्द-वृष्णीन्द्रावित्यस्य प्रकारान्तरापवादोऽयम् । भूतेशे-अशयिष्ट । कृष्णधातुक इति
किम्—शिष्ये । कृष्णधातुक सामान्य निर्देशेन निर्गुण प्रत्ययेऽपि शे भाव इष्यते, यथा
शयाते शेरत इत्यादि ।

अमृता०—३२८. शेतेरिति । कंसारि ये परे शीङ् धातोः स्थाने शय् इत्यादेशः
स्यात् । य इति किम्—शिष्ये । कंसारीति किम्—कृति यत्—शेयम् । योगविभागेति—
नित्यं धातूपसर्गयो रिति परिभाषाया अधीङः सन्धेर्नित्यत्वेऽपि सम्यगिष्टसिद्धिमनतिक्रम्य
हि परिभाषायाः प्रवृत्ते स्तद् योगं विभज्य धातोश्चतुः सनस्येति इय् ततो वृष्णीन्द्रः कार्यं
इति भावः । अन्यथादौ सन्धौ कृते तु धात्वङ्ग कार्यम् न हि सम्भवेत् । किञ्च 'वृत्तमध्ययन'
इति कृत् सूत्रे अध्ययन पद दर्शनाद् धात्वङ्गकार्यमादावेव भवतीति ज्ञापितम् ।

अमृता०—३३०. इङ् इति । अधोक्षजे परे इङ् धातोर्गाप्रदेशो भवति, भूतेशे
अजिते परे तु गीरादेशो विकल्पेन स्यात् । ननु भूतेशे अजिते च धातोरन्तस्येत्यादिनादेशा-
न्तस्य गोविन्दः कथं न स्यात्तत्र सिद्धान्तयति—गोविन्दत्वमिति । यद्यत्र गोविन्द इष्येत

बाल०—शीङः । कृष्णधातुके परे शीङः स्थाने शे भवति । कृष्णधातुक इति
किम् ? शिष्ये ॥३२८॥

बाल०—शेतेः । कंसारि-ये परे शेतेः स्थाने शय् भवति । नित्यमधिपूर्वोयमिति ।
इकिङौ नित्यमधिपूर्वावित्युक्तत्वादिति शेषः । कर्मणि चेति चरामोपादानं न सम्यं,
पूर्वोक्तेन सधीयत इत्यनेन सह समानविष्णुभक्तित्वा भावात् । इयनन्तरं वृष्णीन्द्रमुक्त्वा
तत्राशङ्क्य समादधाति योगेति । योगविभागेन यथेष्टमनतिक्रम्य कार्यं भवतीति सर्वत्र
कल्पनात् । यथेष्टसिद्धीति अनतिक्रम इत्यनेनावयवीभावम् । अत्र वृष्णीन्द्र इति योगं
विभज्य ईयनन्तरं वृष्णीन्द्रः क्रियत इति ॥३२८॥

बाल०—इङो । व्यक्तार्थमेतत् । भूते इदमपि व्यक्तार्थम् ।

दुह प्रपूरणे । दोग्धि धोक्षि । दुग्धे धुग्धवे । अधोक्, अधुक्षत् अधुक्षत ।
पक्षे दुह लिह दिहेति सको हरः—अदुग्ध अधुक्षाताम् । दिह उपचये ।
देग्धि दिग्धे । लिह आस्वादने । लेढि लीढे । ऊर्णुञ् आच्छादने ।
उरामस्य वृष्णीन्द्र इत्यादौ ऊर्णोति वर्ण, ऊर्णोति ऊर्णोति ।

३३१. ऊर्णोतेर्गोविन्दो दिस्योः ।

और्णोत् और्णोः । ईशान्तस्येत्यादौ ऊर्णोते वर्ण,—और्णावीत् ।

३३२. ऊर्णोतेरिट् निर्गुणो वा ।

और्णुवीत् और्णवीत् और्णुविष्ट और्णविष्ट ।

३३३. ऊर्णोतेर्नाम् ।

तर्हि सूत्रे गीत्यादेशमकृत्वा गे इत्येवं गोविन्दसिद्ध आदेशः क्रियेत । किन्तु तदकरणेन...
विधानसामर्थ्यादेव गोविन्दो न भवतीति भावः । केचिदिति पाणिनीया उस् वेति मन्यन्ते ।
अद्विक्शदिति—ईशोद्ववादनित इति सक् । दोग्धीति दादेस्तु धातो घः । धोक्षीति—सिपो रूपम्,
जवर्जेत्यादिना धत्वम् ।

अमृता०—३३१. ऊर्णोतेरिति । दि-स्योः परयोः ऊर्णोते गोविन्दः स्यत् । ऊर्णोते
वेत्यनेन विभाषया वृष्णीन्द्रे द्वाप्ते नित्यं गोविन्दार्थमिदम् ।

अमृता—३३२. ऊर्णोतेरिति । ऊर्णोतेरुत्तरे इङन्वितः प्रत्ययो विभाषया निर्गुणो
भवति । ततो न गोविन्द इत्यर्थः । एवञ्च भूतेश परपदे वृष्णीन्द्रेण गोविन्देन गोविन्दा-
भावेन च रूपत्रयं सिद्धम्, तत्र निर्गुणाभावपक्षयोर्हि गोविन्द वृष्णीन्द्राभावाद् रूप द्वयमेव
दर्शितं मूले ।

अमृता०—३३३. ऊर्णोतेर्नामिति । गुर्वीश्वरत्वेनानेक सर्वेश्वरत्वेनचामिप्राप्ते निषेधोऽयम् ।

येनेति । 'येन नाव्यवधानं सम्भवति, तेन व्यवधानेऽपि स्यादिति न्यायः । अध्यायि
अध्यगायीति कर्मणि । अधिजग इति 'आरामहर' इत्यादिना आरामहरः । अध्यगीष्ट
अध्यगीष्यतेत्यत्र गोविन्दः कथं न भवतीत्याशङ्क्य समादधाति गोविन्दत्वमिति ।
गोविन्दत्वं गोविन्दः स्वरूपमात्रे त्वप्रत्ययः । चेद् यदि स्यादिति शेषः, तदेत्यूहम् ।

केचिदिति । क्रमदीश्वरादय इति ज्ञेयम् । अद्विक्शदिति 'ईशोद्ववादनितो हरि-
गोत्रान्तात् सक् भूतेशे दृशि विने'त्यनेन सक् । धोक्षीति 'जवर्जे' त्यादिना दस्य धत्वम्,
एवं धुग्धमित्यत्रापि । अधोगिति भूतेश्वरे । अधुक्षतेति सक् तद्भावपक्षे ॥३३०॥

बाल०—ऊर्णो । दिस्योः परयोः ऊर्णोतेर्गोविन्दो भवति । ऊर्णोतेवेत्यनेन वृष्णीन्द्रे
प्राप्ते विधानम् ॥३३१॥

बाल०—ऊर्णो । व्याक्तार्थमेतत् । और्णुवीदिति गोविन्दाभावे उव् । और्णुविष्ट
और्णविष्टेति परपदाभावाद् वृष्णीन्द्राभावः ॥३३२॥

सर्वेश्वरादित्वे तु सत्सङ्गादि नवदरवर्जस्यान्यभागस्येति णोद्विर्वचने प्राप्ते कार्यार्थमक्षरं विश्लेषयेदिति न्यायनररामविश्लेषणं ततोद्विर्वचनं, रषाभ्याम् टोस्तवर्गजत्वान्नैमित्तिकापायः । ऊर्णुनाव ऊर्णुनुवतुः ऊर्णुनुविथ ऊर्णुनविथ । ऊर्णुविता ऊर्णविता । ष्टुब् स्तुतौ । स्तौति स्तुतः । स्तुते । स्तूयते । सुस्तुधुब् इतीद्—अस्तावीत् । क्रादि नियमात् तुष्टोथ । रुशब्दे । रौति । एवं नु स्तुतौ । नौति ।

ब्रूब् व्यक्तायां वाचि ।

३३४. ब्रुव ईट् कृष्णधातुक पृथुविष्णुजने ।

३३५. चक्रपाणे स्तु वा ।

तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुक इत्यत्रापृथावपीट् छन्दस्येवेति भाषावृत्त्यादौ—स्तवीति स्तवीतः । पृथावेवेति तस्यां भ्रमः । ब्रवीति ब्रूतः ब्रुवन्ति ।

रषाभ्यामिति—राषाभ्यामुत्तरस्य टवर्गस्य तवर्गजत्वात् नैमित्तिकस्य णत्वस्यापायः; तेन पुन स्तवर्गो जात इत्यर्थः । थलि ऊर्णोतेरिट् निर्गुणो वेति विकल्पेन गोविन्दः ।

अमृता०—३३४. ब्रुव इति । कृष्णधातुकस्य पृथु विष्णुजने परे ब्रूब् धातोर्हृत्ते ईट् स्यात् । अप्राप्ते विधिरयम् । विष्णुजन इतिक्रिम्—ब्रवाणि । पृथ्विति मिम्—ब्रूतः ।

अमृता०—३३५. चक्रपाणेरिति । कृष्णधातुके पृथुविष्णुजने परे चक्रपाणेर्हृत्ते ईट् वा स्यात् । यङो महाहरे चक्रपाणिसंज्ञा वक्ष्यते । भाषावृत्त्यादाविति—आदि पदेन काशिका ग्रहणीया । यथा—तत्र सर्वेषामेव छन्दसि विषये विधिरयमिति तदुक्तिः । तस्मात् पृथु विष्णुजनएवेह निमित्तं युक्तमिति भावः ।

तस्यां भ्रम इति—तुरु स्तुशम्य एभ्यः पितो हलः सार्व धातुकस्य वा ईडागमः

बाल०—ऊर्णो । ऊर्णोतेर्हृत्ते आम् न भवति । गुर्वीश्वरादित्वात् अनेकसर्वेश्वराच्च-प्राप्ते प्रतिषेधः । प्राप्त इति सम्भावनायां क्तप्रत्ययः । र-षा-भ्यामिति र-षाभ्यां परस्य टोष्ठवर्गस्य नैमित्तिकापाय इति पुनस्तवर्गत्वं जातमित्यर्थः । ऊर्णुनुविथेति । 'ऊर्णोतेरिट् निर्गुणो वे'त्यनेन निर्गुणत्वम् ॥३३३॥

बाल०—ब्रुव । पृथुश्चासौ विष्णुजनश्चेति पृथु विष्णुजनः, कृष्णधातुकश्चासौ पृथु-विष्णुजनश्च तस्मिन् परे ब्रुव उत्तरे ईड् भवति ॥३३४॥

बाल०—चक्र । कृष्णधातुके पृथुविष्णुजने परे चक्रपाणेर्हृत्ते ईड् वा भवति । चक्रपाणिसंज्ञा वक्ष्यते । इत्यत्रेति लक्षणविशेषणम् । छन्दस्येवेति भाषायाम् अपृथौ ईट् न भवतीत्यर्थः । भाषावृत्त्यादाविति उक्तमिति शेषः । स्तवीतीति विष्णुजनपरत्वाभावात् उरामस्येत्यादिना न वृष्णीन्द्रः । स्तवीति इति टिडागमः परसम्बन्धीति इटोऽपि निर्गुण-त्वाद् गोविन्दभावे उव् । पृथाविपि भाषायां छन्दसि च पृथावेवेति प्रक्रियामतम् । अतो

३३६. व्रवीत्यादिपञ्चानामाहादयो वा ।

आह आहतुः आहुः । आत्थ आहथुः ।

व्रवोर्वचिः—उच्यते । अवोचत् । उवाच ।

॥ इत्यदादिः समाप्तः ॥

स्यात् । स्तवीति स्तौति,, इत्यादि प्रक्रिया वचने पित् ग्रहणात् तत्र पृथावेवोदाहृतत्वाच्च अपृथौ स्तुवीत इत्यसिद्धत्वाद् भ्रम इत्यर्थः । उक्तसूत्रस्य काशिका व्याख्यायां—सार्वधातुक इति वर्त्तमाने पुनः सार्वधातुकग्रहणमपि दर्थमिति वचनं दृष्ट्वा ब्रू धातोरप्यपृथौ चेडागम-स्याशङ्कामन्दधियामापद्यते-तन्निरासायोह्यं छन्दस्येवेति ।

अमृता०—३३६, व्रवीत्यादीति । व्रकीति प्रभृतीनां पञ्चानां क्रमेण आह प्रभृतीनि-पञ्च रूपाणि निपात्यन्ते विभाषया । उच्यत इति वचि स्वपीत्यादिना सङ्कर्षणः । अवोच-दित्यादौ डः पुमागमश्च । आदेशस्योभयपदित्वादवोचत उचे इत्याद्यपि ज्ञेयम् ।

इति श्रीहरिनामृते आख्यात प्रकरणे

व्याख्यातोऽदादिगणः ।

भ्रम इत्युक्तम् । ब्रूत इति पृथुत्वाभावान्न ईट् । कृष्णधातुकेति किम्—क्त्वा यप् प्रोच्य । विष्णुजन इति किम्—व्रवाणि ॥३३५॥

बाल०—व्रवी । व्रवीत्यादिपञ्चानां स्थाने क्रमेण आहादयः पञ्च निपाता वा भवन्ति । उच्यत इति 'वचि स्वपी'त्यादिना सङ्कर्षणः । अवोचदिति 'अस्यति-वक्ति-ख्यातिभ्य' इत्यादिना डः, 'वच उम् ड' इति उम् ॥३३६॥

॥ इत्यदादिप्रकरणम् ॥

